

Kincskereső képek

REICH KÁROLY MÓRA-ILLUSZTRÁCIÓIRÓL

Móra Ferenc talán legismertebb és legnépszerűbb könyve, a *Kincskereső kisködmön* számos, de inkább számtalannak mondható kiadást élt már meg, és napjainkban is a klasszikus gyermekkönyves kínálat egyik állandó szereplője. A mű folyamatos jelenléte a könyvpiacon és az olvasói tudatban többek között annak is köszönhető, hogy a regény vagy elbeszélésfűzér évtizedekig szerepelt az ún. kötelező olvasmányok listáján. A *Kincskereső kisködmön* 1962-ben jelent meg először a pedagógiai szakirodalomban mint a negyedik osztályosok számára¹ előírt kötelező olvasmány, és ezt a pozícióját sokáig megtartva valóban generációk meghatározó korai olvasmányává vált. Bár sem a 2012-ben,² sem a 2020-ban³ kiadott újabb *Nemzeti Alaptanterv* nem szabja meg a korábbiakhoz hasonlóan a *Kincskereső kisködmön* olvas(tat)ását, de ez nem változtatott a könyv kultikus státuszán, a magyar olvasáskultúrában megfigyelhető markáns jelenlétén.

Móra Ferenc művének 1918-as első kiadásától egészen 1944-ig a kor ismert, foglalkoztatott illusztrátora, Mühlbeck Károly műveivel találkozhatott az olvasó az oldalakat díszítő rajzokon és a könyvborítón. Az 1951-es kiadás illusztrálása Hévízi Piroska nevéhez köthető, majd nem sokkal később, 1953-ban Reich Károly veszi át Hévizitől a stafétát. A Reich-művek hosszú időn keresztül kísérték a *Kincskereső kisködmön* olvasását, hiszen generációk találkoztak Móra emlékezetes mondatai mellett Reich nem kevésbé emlékezetes vizuális értelmezésével. A grafikus 1988-as halálával sem szakad meg a Reich-illusztrációk iránti kiadói és olvasói érdeklődés, amit jól mutat a számos újrakiadás mellett az a tény, hogy a mű legtöbb új olvasója továbbra is szoros kapcsolatot fedez fel a textuális és vizuális elemek kapcsolódásában.

A továbbiakban, még mielőtt rátérek írásom fő tárgyára, a *Kincskereső kisködmön* szövegének és képeinek együttes megfigyelésére, szeretném bemutatni a könyv kontextusait: a 20. századi magyar könyvkiadás rövid történetét, valamint az illusztrációknak e könyvkiadói programokban elfoglalt, változó helyzetét, szerepét. Tanulmányom utolsó szakaszában Reich néhány, eltérő – az 1953-as, az 1962-es és az 1984-es – kiadáshoz készült illusztrációi-

¹ KOVÁCS-KRASSÓI Anikó, *Móra Ferenc életművének újrapozicionálási lehetősége a köznevelésben. Doktori értekezés* (Eger: Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Neveléstudományi Doktori Iskola, 2021), 40.

² *Magyar Közlöny*, 66. sz. (2012): 10671.

³ *Magyar Közlöny*, 17. sz. (2020): 309.

nak,⁴ majd e munkáknak és Mühlbeck rajzainak összehasonlítását végzem el, feltételezve, hogy a mű illusztrációs hagyományában fellelhetők értelmezésre váró tényezők.

Kiadástörténeti előzmények

Az 1948-ban állami tulajdonba került, száz munkásnál többet foglalkoztató üzemek között hat nyomdát is találunk. E nyomdák többsége „könyv-(és lap-)kiadói részleggel, egyik-másik nyomtatványraktárral is rendelkezett”⁵, ahogyan a szintén ekkor központi kézbe kerülő Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. és az Egyetemi Nyomda. A másik hat nyomda: „Forrás” Nyomdai Műintézet és Kiadóhivatal Rt., Franklin Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, Hungária Hírlapnyomda Rt., Pátria Irodalmi Vállalat és Társulat Rt., Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., Stephaneum Nyomda és Könyvkiadó, a Szent István-Társulat Egyesített Üzemei Rt.⁶

Az egységes, önálló kiadói vállalat létrehozásakor már nem volt szükség mind a nyolc társaságra, így leválasztották a könyvkiadókat a nyomdáktól, s végül öt cég kiadói részlege bizonyult alkalmasnak az egyesülésre: ezek az Athenaeum, a Franklin, a Hungária, a Révai, valamint az Egyetemi nyomda voltak.⁷ Az összevonás, illetve a leválasztás több nehézséggel is szembeke-
rült. Ilyen probléma volt például a Könyvterjesztő Nemzeti Vállalat központi apparátusának a hiánya, hiszen az állami tulajdonban lévő könyvraktárak és könyvesboltok voltak az egyetlen elérhető forrásai a vállalatnak.

A Kiadói Főigazgatóság 1953-as létrejöttéig a Népművelési Minisztérium Könyvkiadói Osztálya intézte a könyvkiadásokkal kapcsolatos ügyeket. Ez előbbi működése alatt alakult ki a kiadói-nyomdai-terjesztői lánc egységes irányítása.⁸ A kiadók csak a Főigazgatóság által elfogadott és terjesztetni kívánt könyvek kiadásával foglalkozhattak: „Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a »központ« által valamely szempontból fontosnak ítélt, és ezért a kiadók által nagy példányszámban megjelentetendő kiadványokat a terjesztők a tervtárgyalásokat követő kiadói-terjesztői értekezleteken kénytelenek voltak megrendelni, azaz átvenni és ki is fizetni a megjelentetni tervezett teljes példányszámot, teljesítőképességük – piacuk nagysága – szerint arányosan

⁴ Reich többször is színes illusztrációkkal látta el a Móra-művet – MÓRA Ferenc, *Kincskereső kisködmön* (Budapest: Móra Ferenc Ifjúsági Kiadó, 1968); MÓRA Ferenc, *Kincskereső kisködmön* (Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó, 1986).

⁵ VARGA Sándor, „A magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem a fordulat évében”, *Magyar Könyvszemle* 94, 3–4. sz. (1978): 292.

⁶ Uo., 293.

⁷ Uo., 296.

⁸ BART István, „A Kiadói Főigazgatóság”, in Bart István, *Világirodalom és könyvkiadás a Kádár-korszakban* (Budapest: Osiris Kiadó, 2002), 16.

elosztva egymás közt a könyvtömeget, tekintet nélkül a kelendőség kereskedelmi szempontjára.”⁹

A korszak könyvkiadásának új rendszerbe szerveződése 1955-ben történt meg, létrejött a szigorúan zárt profilú szakkiadói rendszer, amely a szakértelem koncentrálásának szempontjából is előnyösebb volt, mint a korábbi kiadói szisztéma.¹⁰ Ekkor alakult meg az Új Magyar Könyvkiadó a világirodalom kiadására, de valójában már 1945 óta működött, a szovjet művek kiadása volt a feladata. Szintén 1955-ben indul a Magvető Kiadó, a Szépirodalmi Könyvkiadó és az Akadémiai Kiadó. Az Ifjúsági Könyvkiadó 1957-es újjászervezése után pedig Móra Ferenc Ifjúsági Kiadóként működik tovább. A fentebb említett Szikrát, amely 1944-ben jelent meg először, 1956 végén szervezték át Kossuth Kiadó néven, de ugyanekkor jön létre a Mezőgazdasági Kiadó, a Medicina Kiadó és a Zrínyi Katonai Kiadó is.¹¹

Összességében elmondható, hogy a korszak kiadói rendszere folyamatos központi hatalmi kontroll alatt állt, a cenzúra, a művek „formára” igazítása pedig befolyásolta azok minőségét, ahogyan a mennyiségét is: „A megjelent művek igen jelentős részén dolgozott a hatalom, a könyveket meghúzták, részben átiratták, a filmeket újravágták, a versesköteteket megrostálták stb. Ahogy a szelekciós mechanizmusba, úgy szinte minden szerkesztési fázisba, a lektorálásba, a szöveggondozásba, a jegyzetapparátus, az elő- és utószók, a fül elkészítésébe, a borító megtervezésébe beszívódtak a hatalmi szempontok.”¹²

Ugyanakkor, főként a hatvanas évektől kezdve, nemcsak a példányszámok növekedését, hanem a könyvkiadás és könyvkereskedelem látványos fellendülését figyelhetjük meg. 1945-ben a kiadott könyvek száma 644 volt, ami 1960-ra már 2972, majd 1985-re eléri a 8015-öt is. Ez utóbbi év kiadványai között szerepelnek hivatásos, és nem hivatásos kiadók által közreadott könyvek, ezek közül az előbbi 3998 kötet, amíg az utóbbi 4017-et jelentetett meg.¹³

Mindez az ifjúsági és gyermekkönyvek számában is jól látható fejlődés, hiszen az 1950-es években kiadott könyvek száma 119, míg az 1970-es évekre ez már eléri a 262-t is, ennek korosztályokra bontott adatai szerint az óvodásoknak 83, amíg a 6-14 éveseknek 179 kötetet adtak ki a '70-es években.¹⁴

A példányszámok növekedésével arányosan növekedett azok minősége is. Az állami könyvkiadás első éveitől kezdve az illusztrációk vagy egyéb

⁹ Uo., 33.

¹⁰ Uo., 56.

¹¹ Uo., 58.

¹² Uo., 66.

¹³ KÓKAY György, „Az államosított könyvkiadás és könyvkereskedelem négy évtizede (1949–1989)”, in KÓKAY György, *A könyvkereskedelem Magyarországon* (Budapest: Balassi Kiadó, 1997), 143.

¹⁴ VARGA Alajosné, *A magyar könyvkiadás 30 éve (1945–1974)* (Budapest: Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülete, 1975), 104–105.

könyvdíszek megjelentetését, általában szokványos tipografizálással és gyenge minőségű papírral kerültek piacra ezek a kiadványok.¹⁵

Ez a pozitív irányú fejlődés nemcsak a minőség javulását mutatja, de egyúttal „a szépirodalom egyes kiadványcsoportjai a szocialista tudat formálásában” betöltött szerepét is tükrözi: „Közvetlen hatásuk természetszerűen a regényeknek és az elbeszéléseknek a legnagyobb, annál is inkább, mert a szépirodalmi művek több mint fele (56%), a példányszámoknak pedig csaknem háromnegyed része (73%-a) regény vagy elbeszélés. (...) A verses művek, színművek, műsorfüzetek mint olvasmányok közvetlen hatása a szépprózáénál természetszerűen jóval szűkebbkörű, ez a kiadványok és példányszámok arányából is következik.”¹⁶

A kiadók államosításával tehát lehetőség nyílt a korszak könyveinek, és azon keresztül a kor művészetének figyelemmel követésére. A kiadók feladatai, a könyvnyomtatás lehetőségei szűk keretek között mozogtak, köszönhetően a cenzúra és a nyomtatási követelmények előtérbe kerülésének. Ebben a rendszerben izgalmas kérdéseket vet fel bizonyos kevésbé támogatott kötetek helyzete, valamint a könyvekben megjelenő illusztrációk „politikája”.

Az illusztráció mint eszköz

Az elemzett korszakban (1949–1989) a Kiadói Főigazgatóságon belül működő Könyvművészeti Bizottság foglalkozott a művészeti kérdésekkel. A könyvkiadás kiemelt figyelmet fordított a bibliofil kötetek megjelentetésére, azonban a bibliofília fogalmának egyfajta újraértelmezése, és a szocialista keretbe történő beágyazása is megtörtént: „a tömegkönyvkiadás új útjainak, új technikájának nagy gonddal, szeretettel való kikísérletezése; a korszerű, a szocialista tartalomnak legmegfelelőbb formák megteremtése. [...] Szocialista könyvművészetünk fontos funkciója az esztétikai nevelés, hiszen a könyv eljut az ország minden zugába, a gyermekek és felnőttek számára az ízlésnevelés olcsó és hathatós eszköze.”¹⁷

Az illusztrált könyvek esetében kezdetben többféle, egymással érintkező gonddal számolhattak: nem volt könnyű biztosítani az illusztrációk megfelelő színvonalát, valamint együttműködést keresni és találni az illusztrátorok túlzottan zártkörű csoportjaival. Ennek a problémának a feloldására született meg az ötlet, hogy a kiadók egy-egy új kötet illusztrálására nyílt pályázatok

¹⁵ KOVÁCS Máté, „A magyar könyv- és könyvtárkultúra a szocializmus kezdeti szakaszában (Első közlemény)”, *Magyar Könyvszemle* 76, 3. sz. (1960): 248.

¹⁶ KOVÁCS Máté, „A magyar könyv- és könyvtárkultúra a szocializmus kezdeti szakaszában (Második közlemény)”, *Magyar Könyvszemle* 76, 4. sz. (1960): 370.

¹⁷ RÉVÉSZ Emese: „A könyvillusztráció mint a »biztonsági modernizmus« új terepe a Petőfi Irodalmi Múzeum 1958-as Magyar költészet – Mai magyar grafika kiállításának példáján”, in Révész Emese, *Mentés Másként: Könyvillusztráció tegnapról mára* (Balatonfüred: Tempövölgy, 2020), 235.

hirdetésével adjanak lehetőséget új művészek számára.¹⁸ Erre tett kísérletet az 1958 szeptemberében megnyíló tárlat *Magyar költészet – Mai magyar grafika* címen, amelyet a Petőfi Irodalmi Múzeum szervezett. A pályázat versekhez készített illusztrációkat várt a művészekről, akik választhattak egy „Janus Pannoniustól Szabó Lőrincig ívelő, 160 verset tartalmazó” jegyzékből, de „az alkotók maguk is tehettek javaslatokat illusztrálandó művekre”.¹⁹ A jelentkezők között jelen voltak a feltörekvő, fiatal művésznemzedék tagjai, mint például Csernus Tibor, Feledy Gyula, Kass János, Kondor Béla, Reich Károly, Szász Endre, Würtz Ádám. A nagyjából 150 pályázati mű elemzéséből levonhatók a korszakra jellemző ábrázolási tendenciák: „Az ötvenes évek végének grafikája stílusosan többszólamú jelenség volt, amelyben már a hivatalos realizmus alternatívájaként megjelenő expresszív, archaizáló, groteszk, mágikus realista, dekoratív és festői irányok is megjelentek. Ennek megfelelően a versillusztrációs pályázat művei technikailag és stílusosan is meglehetősen változatos képet mutattak.”²⁰ A Petőfi Irodalmi Múzeum másik célja a kiállítással a színvonalas, kortárs illusztráció hiányának a pótlása volt, hiszen 1954-es megalakulását követően az Arany János-, az Ady Endre-, illetve a József Attila-emlékkiállításokon figyeltek fel a szervezők a csekély mennyiségű illusztrációra.²¹

Az illusztráció hiányának megállapítása, illetve a kiállítás megszervezése jól szemlélteti, hogy a grafikai alkotások szoros kapcsolatban állnak az irodalmi művekkel. Elsősorban azért, mert legtöbbjük „elválaszthatatlan az illusztrált írásműtől”²², amely ugyanakkor mégsem válik az irodalmi alkotás alárendeltjévé, inkább kiegészítő, pontosító szerepben van jelen. Másodszorban egy-egy illusztráció „feladata, hogy »szépítse« a könyvet, de még fontosabb hivatása, hogy segítségére legyen az olvasónak a könyv mélyebb, igazabb megértésében”.²³

E kezdetek után az „ötvenes évek végétől a kultúrpolitika egyik legfőbb stratégiai ágazatává”²⁴ a könyvillusztráció vált. E jelenséget magyarázhatja, hogy erre az időszakra tehető a könyvmegjelenés nagyarányú növekedése, és ezzel együtt az illusztrált kötetek valódi elterjedése: átlagosan évente tizenkét illusztrált, színes borítóképpel rendelkező művet adtak közre.²⁵

¹⁸ Uo., 235–236.

¹⁹ Uo., 222.

²⁰ Uo., 226.

²¹ Uo., 219–220.

²² „A könyvillusztráció”, *Szabad művészet* 11–12. sz. (1949): 457.

²³ Uo., 456.

²⁴ RÉVÉSZ Emese, „»Tanúja és krónikása vagyunk a korunknak« – Kass János művészete a hatvanas években”, in RÉVÉSZ, *Mentés másként*, 247.

²⁵ Cs. TÓTH János, „»Kapcsold a szót a cselekményhez«, a képet az íráshoz – A Móra kiadó és a 60-as évek gyermekkönyv-illusztrációi”, *Art Limes*, 3. sz. (2004): 39.

E lendület részeként indult 1957-ben az illusztrált, bibliofil kiadványokat is megjelentető Magyar Helikon Könyvkiadó, amelynek hatására több szép-irodalmi kiadó kezdett tudatosan érdeklődni az illusztrált könyvek megjelentetési lehetőségei iránt. Ugyancsak említést érdemel az ekkor alkotó, a *Magyar Helikon*nal együttműködő Hincz Gyula tevékenysége, mely az új magyar könyvillusztráció útjának kijelölésében játszott kulcsszerepet. Hincz Louis Aragon *Befejezetlen regényéhez* és Vörösmarty Mihály *Csongor és Tünde* című művéhez készített kontúrrajzai a „végletekig leegyszerűsített eszközökkel érzékeltetik a művek eszmei mondanivalóját”.²⁶ A gyermek- és ifjúsági könyvkiadás illusztrációi, bár főként az alacsonyabb korosztályokat célozták meg, mégis magas színvonalú grafikai munkákat adtak közre az olvasmányok mellett. A korabeli, népes illusztrátortársadalom leggyakrabban foglalkoztatott alkotói közül Hincz Gyula, Reich Károly, Würtz Ádám, Lukáts Kató, Szántó Piroska, Kass János és Szecska Tamás nevét érdemes említeni.²⁷

Hincz szerepe ugyanakkor a fiatal nemzedék kitanításában is hangsúlyos volt: „Hincz nevelése nyomán új illusztrátornemzedék nőtt fel, ők tették általánossá a magas színvonalú kontúrrajzos könyvillusztrációt. Közülük egyéni hangon szólal meg Szász Endre, Kass János, Reich Károly, Würtz Ádám, Kondor Béla, Kondor Lajos, Csernus Tibor művészete.”²⁸ A következőkben Reich Károlyra, a Móra-illusztrátorra szeretnék koncentrálni, akinek nevéhez a korszakban több mint ötszáz illusztrált könyv köthető, rajzai pedig – a számos újrakiadásnak köszönhetően – ma is éppen annyira aktuális alkotásoknak nevezhetők, mint voltak keletkezésükkor.²⁹

Reich-variációk a *Kincskereső kisködmönre*

Móra Ferenc *Kincskereső kis ködmön* című könyve 1918-ban jelent meg először Mühlbeck Károly illusztrációival. A művet többször is újra kiadták: az 1943-ban, 1944-ben, 1948-ban és 1949-ben megjelent köteteket szintén a grafikus rajzai díszítik. A publikációk többsége az 1885-ben Wolfner József által alapított Singer és Wolfner könyvkiadó és könyvkereskedő céghez kötődik. A kiadó főként az ifjúsági irodalom terjesztésében játszott szerepet.³⁰

Mühlbeck 1943-ban halt meg, azonban a megjelenési évszámokból is jól látható, hogy az általa elkészített Móra-mű képeit később is felhasználták az újrakiadások során. A grafikus Móra Ferenc több könyvéhez is készített rajzokat, illetve több kiadóval is együtt dolgozott: az 1910-es *Rab ember fia*i című

²⁶ P. BRESTYÁNSZKY Ilona, „Bibliofília vagy könyvművészet?”, *Művészet* 4, 1. sz. (1963): 30.

²⁷ Uo.

²⁸ Uo.

²⁹ D. UDVARY Ildikó, „Derű, egyszerűség, nyitottság. Reich Károly emlékkiállítás az Erdős Renée Házban”, *Art Limes* 1. sz.: A gyermekkönyv-illusztráció (2008): IV: 35.

³⁰ BENKŐ ZSUZSANNA, „Göre Gábor és Mackó úr keresztapja. Mühlbeck Károly és a könyvillusztráció”, in *Mühlbeck Károly* (Budapest: Pytheas, 2011)

könyv, az 1915-ös, Singer és Wolfner által megjelentetett *Filkó meg én* című kötet, majd az 1934-ben a Révai Kiadó által megjelentetett *Dióbél királyfi és társai* című Móra-művek illusztrálása is Mühlbeck munkáiként említhetők.³¹

A művész 1920 és 1930 között több folyóiratnak is készített illusztrációkat, ilyen például a *Képes Krónika*, a *Szent György* sportlap, illetve a *Nemzeti Sport* és a *Muskátli* is. A '30-as évekre műfaja egyik elismert és rangos mesterének számít.³² A grafikus saját maga által számontartott, mintegy háromszázezer-nél is több rajza nemcsak mesekönyvekben, könyvekben közreadott illusztrációit jelenti, hanem a folyóiratokban megjelent fejleceket és humoros karikatúrákat is magában foglalja.³³

Mühlbeck stílusa valójában nem sokat változott az évek alatt, a századfordulótól egészen haláláig csupán árnyalatnyi különbségek figyelhetők meg alkotásai között: „Mühlbeck Garayhoz hasonlóan pusztán vonalakkal dolgozott, tónusokkal a legritkább esetben találkozunk műveiben. Dekoratív elemeket, pontozást vagy hálózást elvétele alkalmazott – ez a »modernség« a korszak más neves grafikusainak, Linek Lajos, Feiks Jenő vagy Bér Dezső munkáinak jellemzője volt. (...) jellegzetes, változásoktól mentes rajzstílusa már első sajtóillusztrációin, a Kakas Márton hasábjain leköszölt rajzain jól megfigyelhető.”³⁴

A korszak másik, Mühlbeck utáni jeles *Kincskereső*- és Móra-illusztrátora Reich Károly. A művész pályafutása az 1950-es évek elején indult.³⁵ Első kiállítására csak a '60-as években kerül sor, itt azonban már nemcsak illusztrációi, hanem önálló rajzai is a kiállítás részét képezték.³⁶ A gyermekkorában kedvelt fafaragáshoz csak élete utolsó éveiben, a '70-es, '80-as években tért vissza, azonban a majd ötven évet átfogó pályája során kedvelt témáin, művészetének stílusán nem változtatott, ezt bizonyítja az is, hogy pályája alig osztható fel alkotói periódusokra.³⁷

Az ő kiterjedt illusztrációs munkásságát jól tükrözi a mintegy ötszáz könyv, amely alkotásait tartalmazza. A nevéhez köthető kötetek közül majdnem nyolcvan gyermekkönyv.³⁸ Ezek közül is az egyik legfontosabbnak a több évtizeden keresztül Reich illusztratori-társalkotói közreműködésével újra és újra kiadott *Kincskereső kisködmön* nevezhető, mely először 1953-ban

³¹ BENKŐ Zsuzsanna, „A Mühlbeck Károly által illusztrált könyvek jegyzéke”, in *Mühlbeck Károly*

³² BENKŐ Zsuzsanna, „Egyéb folyóiratokban”, in *Mühlbeck Károly*

³³ BENKŐ Zsuzsanna, „Előszó”, in *Mühlbeck Károly*

³⁴ BENKŐ Zsuzsanna, „A Borsszem Jankó és a Kakas Márton lapjain. Mühlbeck Károly karikatúrái a századfordulón”, in *Mühlbeck Károly*

³⁵ Reich Károly *élete és munkássága*, szerk. KRATOCHWILL Mimi (Budapest: Holnap Kiadó, 2003), 153.

³⁶ Uo., 154.

³⁷ Ua.

³⁸ D. UDVARY Ildikó, Derű, egyszerűség, nyitottság”, 37.

jelenik meg jellegzetes, sokak által kedvelt grafikáival. A kötetet az Ifjúsági Könyvkiadó jelentette meg, amely 1957-től Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadóként újjászerveződve is folytatta a *Kincskereső* kiadását.

A névváltoztatás jelzi Móra Ferenc mint a korszak jelentős gyermek- és ifjúsági irodalmi alkotójának pozícióját, valamint tükrözi a kiadó arculatának fő vonalát. Móra nevének a kihangsúlyozása természetesen az írói munkásságának előtérbe helyezésével is együtt járt. Ez a koncepció könnyen illeszthető Móra életművének szerkezetéhez, hiszen az író számos munkája kapcsolódott különböző pedagógiai tevékenységhez, legyen szó az általa készített olvasókönyvek olvasásáról, vagy éppen a meséinek, meseregényeinek kötelező olvasmányként való megjelenéséről. Az 1925-től megjelenő *Betűország virágoskertjében* már társszerzőként, Voinovich Géza mellett jelenik meg Móra neve.³⁹ A két szerző közös olvasókönyvét 1944-ig sorozatként adták ki. Ez a Voinovich–Móra-féle könyvsorozat „a két világháború közötti korszak legrepresentatívabb olvasókönyvei” közé tartozott, mely hatására több olyan könyv jelent meg, amely mind kivitelezésében, mind pedig illusztrációját tekintve igényességre törekedett.⁴⁰ Tehát a számos Móra-mese mellett, a szerző ifjúsághoz szóló munkásságához a tankönyv és olvasókönyv készítése szintén kapcsolható.

Reich grafikai művei díszítik az 1950-es évektől kiadott és a mai Móra Ferenc Kiadó nevéhez köthető *Kincskereső kisködmön* műveket: az 1958-as, 1959-es köteteket követő 1963-as, 1965-ös, 1966-os, 1967-es, 1970-es, valamint 1974-es kiadások is bővelkednek rajzaiban.⁴¹ Ezen későbbi kiadások egyike sem ugyanazt az illusztrációs készletet mutatja, amivel az 1953-as „ős” kiadásban találkozhat az olvasó, mivel azokban az ’58-ban megjelent kötet rajzai köszönnek majd vissza. További érdekesség, hogy a ’63-as kiadástól egészen ’70-ig még borítójukban sem térnek el egymástól a könyvtárgyak. Ezek borítóin tehát egyöntetűen a havas tájon, a középen álló, két fa által keretezett házikó mint háttér előtt fekete sapkában és szürke ködmönben vonuló főhőst-kisfiút látjuk.

Az 1953-as kötet mind a borítókép, mind a grafikai anyag tekintetében jelentősen eltér a később megjelent, szintén Reich-képeket tartalmazó művektől. Ezen a borítón központi szerepben a mű címe áll, fölötte pedig egy kis kép, amelyen a séta közben egymás kezét fogó édesanyát és gyermekét ábrázoló kép jelenik meg. A kötetben megfigyelhető illusztrációk már láthatóan hordozzák a grafikus későbbi *Kincskereső*-képeire jellemző formajegyeket, né-

³⁹ KOVÁCS-KRASSÓI, Móra Ferenc életművének újrapozicionálási lehetősége a köznevelésben, 17.

⁴⁰ Uo., 18.

⁴¹ Ezen kiadásokon túl Reich illusztrációi köszönnek vissza számos német nyelvű kiadásban: Ferenc MÓRA, *Der Wundermantel* (Budapest: Corvina-Verlag, 1957); Ferenc MÓRA, *Der Wundermantel* (Budapest: Corvina, 1980); Ferenc MÓRA, *Der Wundermantel* (Budapest: Corvina, 1989) – ez utóbbi két kiadás jellegzetessége, hogy színes rajzok díszítik.

hol pedig tematikusan, a történetelemek kiválasztása szempontjából mutatnak hasonlóságot a további kiadások illusztrációs anyagával. Van, ahol csupán megjelenítési mód alapján tehetünk különbséget az egyes évjáratok rajzai között. Másol pedig a képi történetmesélésben figyelhetünk fel különbözőségekre a mindig kifejező Reich-ábrázolásokban.

Példát jelenthet az eltérő megoldások alkalmazására a *Szépen szóló muzsika* fejezetének kétféle illusztrációja: míg az '53-as kiadás vonatkozó művén a körtemuzsika odaajándékozása ábrázolódik,⁴² addig más kiadásokban azt a jelenetet festi az olvasó elé az illusztrátor, amikor a kisfiú bemutatja húgának és édesanyjának, hogy mit kapott.⁴³ Ugyanilyen eltérést mutat a két kiadásban az ugyanezen fejezethez tartozó második illusztráció is. Az '53-as kiadásnál azonban az eltérés nagyobb, hiszen amíg az első grafikai elem esetében valójában a központi tárgy, a körtemuzsika megmaradt abban a hangsúlyos szerepében, amilyenek a szöveg maga is szánta, addig a fejezet második illusztrációján azt láthatjuk, hogy a rajta szereplő személy is megváltozik az '58-as kiadást követő Reich-illusztrációkhoz képest. Az ismétlődő ábrákat tartalmazó könyvek esetében a fiút láthatjuk az ágyban, betegen feküdni,⁴⁴ ezzel szemben az '53-as kiadás a kislány betegségét hangsúlyozza ki.⁴⁵ Valójában az elbeszélte történet szempontjából mindkét gyermek betegsége nagy jelentőséggel bír, így középpontba helyezése mind a két esetben indokolt lehet Reich részéről.

A kétféle kiadásban megjelentetett Reich-ábrázolások hasonló felfogására is találhatunk példákat. Érdekes ilyen módon megfigyelni *Az ősök kincse* című fejezet illusztrációit:

1. ábra
KINCSKERESŐ KISKÖDMÖN (2004)

2. ábra
KINCSKERESŐ KISKÖDMÖN (1953)

⁴² MÓRA Ferenc, *Kincskereső kisködmön* (Budapest: Ifjúsági Könyvkiadó, 1953), 6. (Továbbiakban: MÓRA 1953)

⁴³ MÓRA Ferenc, *Kincskereső kisködmön* (Budapest: Móra Ferenc kiadó, 2004 [1958]), 10. (Továbbiakban: MÓRA 2004.)

⁴⁴ MÓRA 2004., 12.

⁴⁵ MÓRA 1953., 8.

A képeken feltüntetett figurák esetén a külső jellemzők mellett a megörökített testtartás és -helyzet is hasonlóságot mutat, így ki lehet jelenteni, hogy az újabb Reich-kép épít a korábbi rajz elemeire: a jellegzetes testtartás, kézmozdulat, valamint a szereplő kezében megjelenített tál elemeinek megőrzésével (1. ábra⁴⁶, 2. ábra⁴⁷). A kidolgozás választott módszerei – a korábbi művet jellemző fekete tónusozás, illetve az újabb kép szellős rajzi megoldása – terén bukkannak fel nagyobb eltérések. Ugyanakkor az 1. ábra három szereplője a történet egy más pontjához ad vizuális értelmező magyarázatot, mint ami a 2. ábrán látható: egyértelműen az epizód azon mozzanatát mutatja be, amikor Gergő édesanyja magához vonja őt, betakarva és ezáltal eltakarva Küsmödi bácsitól. Az ’53-as kötet illusztrációja a testtartás azonosságának ellenére is kevesebbet és mást, csupán a galambhúsos tál elcsenését ábrázolja. A fejezet többi illusztrációjában is a kidolgozás hasonlóságára figyelhetünk fel, melyek esetén a kétféle kiadás további összehasonlítási, egyeztetési lehetőségeket kínál:

3. ábra
KINCSKERESŐ KISKÖDMÖN (2004)

4. ábra
KINCSKERESŐ KISKÖDMÖN (1953)

A két megidézett illusztráció (3. ábra⁴⁸, 4. ábra⁴⁹) szinte változtatások nélkül mutatja be ugyanazt a jelenetet, amikor Küsmödi bácsi megvizsgálja Gergő torkát. Ilyen, Reich illusztrátori tevékenységében megfigyelhető párhuzamok többször visszatérnek a két könyv összevetése során: a *Hogy tanultam meg olvasni?* és *Az utolsó öltés* című fejezetekben is találhatunk olyan ábrákat, amelyek legalább ilyen fokú egyeztetetőséget tesznek lehetővé a kétféle kiadás szemléltői számára. Ez egyrészt jelezheti a Reich-rajzok korán rögzülő, sajátos esztétikumát, a művészi jelrendszer következetes alkalmazását, másrészt pedig azt, hogy az illusztrátor évekkel később is ugyanazokat az

⁴⁶ MÓRA 2004., 21.

⁴⁷ MÓRA 1953, 16.

⁴⁸ MÓRA 2004, 23

⁴⁹ MÓRA 1953, 18

elemeket kívánta kihangsúlyozni bizonyos fejezetek kapcsán, ezzel is tükrözve a művészre jellemző olvasásmód és ábrázolásmód szabályszerűségeit.

Mühlbeck Károly és Reich Károly illusztrációinak stílusát, felfogását, eljárásait összevetve is érdekes párhuzamosságokra, hasonlóságokra figyelhetünk fel a már említett *Az ősök kincse* fejezet kapcsán. A Singer és Wolfner Kiadónál 1944-ben megjelent *Kincskereső* kötetéből két Mühlbeck-rajz beállítása (5. ábra⁵⁰, 6. ábra⁵¹), kompozíciós elgondolása is emlékeztet a Reich által rajzolt és kiválasztott mozzanatokra. Ezzel pedig talán a Reich-illusztrációk előkészítéseként is értelmezhetővé válnak Mühlbeck *Kincskereső*-munkái:

5. ábra
AZ ŐSÖK KINCSE (1944)

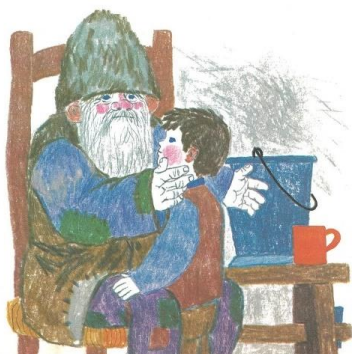
6. ábra
HOGY TANULTAM MEG OLVASNI? (1944)

A 5. ábra *Az ősök kincse* fejezetből a fentebb már említett 3. ábrával rokonítható, hiszen a két művész ugyanazt a vizsgálatot bemutató jelenetet illusztrálja ábráival. Nem csupán a kép készítésének technikájában mutatkozik eltérés a művek között, de lényegesebbnek mondható, hogy a jelenet kiképzésének módszerei is eltérő korszakról, iskoláról, felfogásról tanúskodnak. Míg Mühlbeck illusztrációi a vizuális ábrázolás sajátos magyar realista hagyományához közelítenek, addig Reich ábrái esetén általában idealizált, az esztétikumot középpontba állító formavilág jellemző. Az idősebb illusztrátor művein a központi figurák mögött megjelenő háttér kidolgozása is részletgazdagabbnak mondható, mint az olykor reduktív eljárásokat preferáló, igen puritán Reich-munkák esetében látható.

A fentebb említett két fejezet kapcsán érdemes bevonni a vizsgálódásba Reich későbbi, színes ábrázolásokat is felvonultató grafikáit:

⁵⁰ MÓRA Ferenc, *Kincskereső kis ködmön* (Budapest: Singer és Wolfner, 1944), 23.

⁵¹ Uo., 36.

7. ábra
AZ ŐSÖK KINCSE (1984)

8. ábra
HOGY TANULTAM MEG OLVASNI? (1984)

A 7. ábra a 3. és 4. ábrával mutat nagyfokú egyezést, ugyanakkor a Mühlbeck-illusztráció ikonográfiai hagyományához is kapcsolódik. Ez a folyamatosság nemcsak Mühlbeck és Reich elgondolásait kapcsolja egybe, de Reich illusztrációs tevékenységének évtizedeit is mindvégig jellemzi, hiszen az 1953-as, 1962-es és még az 1984-es kiadásokban is megjelenik Küsmödi bácsi és a fiú közös jelenete. További egyezést mutat a vizuális történetmesélés során a *Hogy tanultam meg olvasni?* című fejezetben megjelenő részlet, amikor a kisfiú unaloműzés céljából a kukoricamorzsoló kisszékebe ütöget szögeket. A 6. és 8. ábra között mégis van egy jelentős eltérés: az édesapa megjelenése. A korábbi, Mühlbeck-féle illusztráció egyszerre mutatja be a kisfiú szórakozását, valamint munkálkodó édesapját, aki éppen juhbőrből varr ruhákat. Ez jelenetösszevonásként értelmezhető mozzanat, mivel valójában nem egy szöveghelyen játszódik le a két jelenet a Móra-szövegben. Reich módszere itt a pontosabb szövegolvasás mellett érvel: mind az 1953-as kiadásban,⁵² mind az ezt követő, későbbi Reich-munkákat tartalmazó művekben⁵³ ugyanis az apafigura nélkül találkozhat az olvasó a könyv gyermekszereplőjével. Ez és az ehhez hasonló folyamatos eltérések a munkák között fakadhatnak az újraértelmezésből vagy az eredetiség megjelenítésének igényéből, mindezek pedig az olvasói igényekből is eredhetnek.

Ezek után most tekintsünk olyan, az említettektől részben eltérő illusztrációpárookra, ahol a vizuális megjelenítés során a kiemelendő elem, illetve az adott jelenet hangsúlyai is eltérést mutatnak az egyes Reich-változatok között. Az eddig bemutatott vizuális történetelemektől függetlenül is ki lehet jelteni, hogy a Reich által történt módosításokban, olyan kiegészítéseket figyelhetünk meg, melyek a frissebb változaton azzal a céllal tűnnek föl, hogy az irodalmi mű olvasója átfogóbb képet kaphasson. Ezek a hozzáadott

⁵² MÓRA 1953, 28.

⁵³ MÓRA 2004, 35.

elemek általában más szereplők, de különböző tárgyak is lehetnek, vagy éppen a korábban hiányzó háttér konkretizálásával szolgálnak:

9. ábra
HOGY TANULTAM MEG OLVASNI? (2004)

10. ábra
HOGY TANULTAM MEG OLVASNI (1953)

11. ábra
AZ UTOLSÓ ÖLTÉS (2004)

12. ábra
AZ UTOLSÓ ÖLTÉS (1953)

Láthatjuk, hogy a 9.⁵⁴ és 10. ábra⁵⁵ esetében a tárgyak megjelenítésével, a 11.⁵⁶ és 12. ábra⁵⁷ pedig a környezet árnyaltabb megrajzolásával és bemutatásával mutat többletet az új rajz az 1953-ban keletkezett illusztrációkhoz képest.

Az Ifjúsági Könyvkiadó fentebb elemzett kötetein kívül szeretnék még egy, az '58-as kiadást követő kötetek illusztrációjától eltérést mutató *Kincskereső kisködmön*-változattal is foglalkozni, amely szintén a részletgazdagabb háttér megformálásával tűnik ki a korábbi kötetek sorából. Az 1962-ben, a Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó gondozásában⁵⁸ megjelentetett kötet

⁵⁴ MÓRA 2004, 38.

⁵⁵ MÓRA 1953, 21.

⁵⁶ MÓRA 2004, 54.

⁵⁷ MÓRA 1953, 42.

⁵⁸ MÓRA Ferenc, *Kincskereső kisködmön – Mindenki Jánoskája* (Budapest: Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, 1962) (Továbbiakban: MÓRA 1962.)

érdekessége, hogy két Móra-történet, a *Kincskereső kisködmön* és a *Mindenki Jánoskája* is olvasható benne. Ha a kötet előnyének nevezhetjük, hogy két Móra-művel is találkozhatott az érdeklődő olvasó, akkor hátrányának azt tarthatjuk, hogy a megnőtt terjedelem következtében kevesebb illusztráció – mindösszesen hét kép a kötet első felében megjelenő *Kincskereső kisködmön* esetében – járulhatott hozzá a befogadói élményhez.

A könyv grafikai elemeiről kijelenthető, hogy nem sok eltérést mutat azoktól az illusztrációs mintáktól, amelyek az 1958-as időszakról folyamatosan visszatérnek. Találunk azért olyan megoldásokat, amelyek újdonságként hatnak Reich eddigre kialakultnak mondható ábrázolói gyakorlatában:

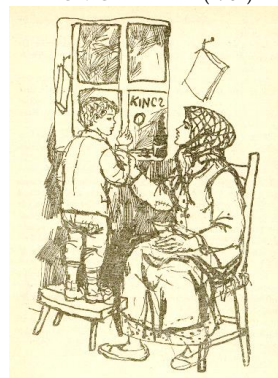
13. ábra
A CINEGÉK KIRÁLYA (2004)

14. ábra
A CINEGÉK KIRÁLYA (1962)

15. ábra
HOGY TANULTAM MEG OLVASNI? (2004)

16. ábra
HOGY TANULTAM MEG OLVASNI? (1962)

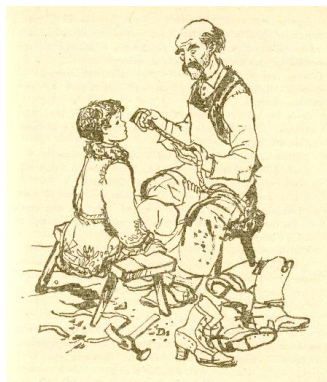
A *cinegék királya* című fejezethez kapcsolódó illusztrációk között például egyértelműen a koncepció egyeztetésére figyelhetünk fel, mely a madár és a kisfiú alakjainak elhelyezésében nyilvánul meg. A 13. ábra⁵⁹ esetében nem jelentkezik háttér, de ennek részletezésére talán valóban nincs szükség, hiszen

⁵⁹ MÓRA 2004, 16.

a képen a madár elengedésének pillanata látható, középpontban pedig a főhős-gyermek alakja áll. A 14. ábrán⁶⁰ látható kép viszont azzal, hogy a figurák és az epizód ábrázolása mellett a környezetrázra (ház, az udvar, valamint a természeti elemek bemutatására) is látható gondot fordít, a fejezet összetett hangulatát igyekszik visszaadni.

17. ábra
GÁ-BOR-KA, GÁ-BOR-KA (2004)

18. ábra
GÁ-BOR-KA, GÁ-BOR-KA (1962)

A 15.⁶¹, 16.⁶² és 17.⁶³, 18.⁶⁴ ábrák esetében szintén az egyes kiadások megfelelő illusztrációi közötti változtatások jelentőségére és szerepére figyelhetünk fel. Ezúttal azonban a korábban említett módszerektől eltérő problémákkal is találkozhatunk, hiszen a *Hogy tanultam meg olvasni?* fejezet illusztrációinál nemcsak a környezet, hanem a szituáció is megváltozik, a *Gá-bor-ka*, *Gá-bor-ka* című epizód esetében pedig a grafikus nem változtatott a kiemelni kívánt vizuális elemen, csupán a vizuális megformálás módjában mutatnak jelentős eltérést a hivatkozott képek.

A 15. és 16. ábra közötti legnagyobb különbség az anyuka megjelenése, hiszen közelebbről megvizsgálva a 15. ábrát, annak minden eleme újra előfordul a 16. ábrán is. Tehát valójában szolgálhatná a szülő megjelenése a háttér kibővítését ebben az esetben is, azonban itt mégsem erről van szó. A fejezet több eleme is megjelenik a grafikus ábrázolásban: a „kincs” szó fagyott ablaküvegre történő felírása, valamint az „o” betűre történő visszaemlékezés mindenképpen így értékelhető képi elemek. Reich jó érzékkel vonja össze egy életképi ábrázolásba a szöveg különböző pontjain található, hasonlóan jellegzetes epizódokat. Talán a választás felfedezett lehetőségéből fakad Reich két-féle eljárása, az, ahogyan szinte két különböző jelenetet mutat be a két külön-

⁶⁰ MÓRA 1962, 17.

⁶¹ MÓRA 2004, 40.

⁶² MÓRA 1962, 37.

⁶³ MÓRA 2004, 87.

⁶⁴ MÓRA 1962, 85.

böző kiadás. Az ismétlődő Reich-illusztrációkat felhasználó kötetek, amelyek ugyanazzal az illusztrációkészlettel operálnak, mint az '58-as kiadást követő *Kincskeresők*, egyértelműen azt a jelenetet ábrázolják, amikor a „h” betű mellé az „o” betűt írja fel a kisiú az ablakra. Valójában a „kincs” szónak, a „h” és az „o” betűk leírásának Reich egyetlen illusztrációba sűrített változatát mutatja meg a 15. ábrán.

A 16. ábrán az az egy jelenet ábrázolódik, amikor a fiú írni tanul, ezt mutathatja az édesanya keze, mely a fiú kezére helyezve segíti azt a betűk megformálásakor. Az 1962-es kiadás vonatkozó illusztrációja tehát egyetlen jelenet ábrázolását tűzte ki célul, s így valójában kevésbé félreérthető az is, hogy a fejezet mely mozzanatát kívánja hangsúlyozni a grafikus.

A következő ábrákon, amelyek a *Gá-bor-ka*, *Gá-bor-ka* fejezet illusztrációiként jelentek meg, éppen az válik érdekessé, hogy Reich vizuális történetmondásában nem következik be lényegi változás. Az idők során, az újabb kiadásban nem bővül a kép háttere egyetlen elemmel sem, és az ábrázolásmódban sem fedezhető fel lényegi elmozdulás. Azonban a hat ábra tipografikus elhelyezésében, méretezésében sem egyezik meg egymással. A 13. és 15. ábra, amelyek illusztrációja a gyakran visszatérő vizuális elemeket felvonultató kiadásból származnak, nem töltik be a könyv lapjának nagy részét sem, ezzel szemben a 17. ábra már elfoglalja a lap felét. Az előbbi két illusztráció tehát kisebb méretének is köszönheti a háttér elhagyását.

Az 1962-ben megjelent kötet teljesebb képeit magyarázhatja az a tény, hogy a regényben megjelenő illusztrációk kevés számban vannak jelen, így nem is tartozik minden fejezethez a grafikai megjelenítés. A hét illusztráció azonban a lapok teljes egészét befedi, így pótolva azt, hogy néhol két-három fejezeten keresztül sem látható Reich-illusztráció. Emellett érdekes megoldása az illusztrátornak, hogy a '62-es kiadású kötet valójában az adott fejezet egy olyan hangsúlyosabb mozzanatát mutatja be rajzokkal, amelyek a korábbi kötetben szintén jelen vannak, ezzel is a történetelem kihangsúlyozásának tudatosságát mutatva be.

Összességében elmondható, hogy az ismétlődő illusztrációkat tartalmazó kötet és az ettől eltérő, tehát az '53-as, '62-es és '84-es könyvek grafikai ábrázolásai között igazán jelentős, felfogásbeli eltérés nem található. Az '58-as kiadást követő illusztrációkhoz a '62-es kötetben megjelenített (lényegében a *Kincskereső*-téma összefoglalásaként is értelmezhető) rajzok állnak legközelebb. Az egyik első Reich által illusztrált *Kincskereső* pedig inkább a részletgazdag ábrázolásmódot tükrözi vissza, szemben az '58-as kiadást követő kötetekben lévő rajzokkal. Reich különböző időkben létrejött, a magyar könyvkiadás eltérő körülményei között megvalósított, technikájában és kivitelezésében is igen változatos illusztrációiról egységesen kijelenthető, hogy autentikus feldolgozásait nyújtják a Móra-mű által teremtetett gyermekvilágnak. Bár az utóbbi évtizedekben több alkalommal is szembesülhettünk a *Kincskereső*

kisködmön kortárs képzőművészeink által újraértelmezett/átértelmezett, olykor igen jelentős továbblépéseket is beiktató hagyományával,⁶⁵ Reich Károly összetett illusztrátori öröksége, markáns Móra-víziója továbbra is meghatározónak bizonyul az 1950-es évektől felnőtt olvasói nemzedékek, vagyis mindannyiunk kollektív vizuális és irodalmi emlékezetében.

⁶⁵ MÓRA Ferenc, *Kincskereső kisködmön* (Budapest: Osiris, 2009) (illusztrátor: RÉNYI Krisztina); MÓRA Ferenc, *Kincskereső kisködmön* (Debrecen: TKK, 2012) (illusztrátor: SZ. HAVASI Gyopár); MÓRA Ferenc, *Kincskereső kisködmön* (Budapest: Műszaki Könyvkiadó, 2017) (illusztrátor: MÁTYÁS Ildikó).

